

УДК 364-786:355.1-057.36-057.75]:352-048.87](045)

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.5.11>

Оксана КРАВЧЕНКО

доктор педагогічних наук, професор, декан факультету соціальної та психологічної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 2, м. Умань, Черкаська обл., Україна, 20300

ORCID: 0000-0002-9732-6546

Тетяна ГРИГОРЕНКО

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи та реабілітації, Національний університет біоресурсів і природокористування України, вул. Героїв оборони, 15, м. Київ, Україна, 03041

ORCID: 0000-0002-4616-6853

Веніамін ГРАБОВИЙ

аспірант, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 2, м. Умань, Черкаська область, Україна, 20300

ORCID: 0009-0002-9555-3558

Бібліографічний опис статті: Кравченко, О., Григоренко, Т., Грабовий, В. (2025). Психологічна допомога учасникам бойових дій та членам їхніх сімей як важлива складова соціальної роботи у сучасних умовах. *Ввічливість. Humanitas*, 5, 93–101, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.5.11>

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА УЧАСНИКАМ БОЙОВИХ ДІЙ ТА ЧЛЕНАМ ЇХНІХ СІМЕЙ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті аналізуються основні складові психологічної допомоги комбатантам як напрямку соціальної роботи у контексті їхньої реадaptaції до умов громадянського суспільства. Соціальну реадaptaцію прийнято розуміти як процес узгодження людини із навколишнім світом, під час якого вирішуються суперечності між певним типом особистості (колишнім військовослужбовцем і членами його сім'ї) і певним типом соціального середовища (новими соціально-економічними умовами і переходом до нового виду професійної діяльності). Зокрема, зазначається, що соціальний захист військовослужбовців – учасників бойових дій належить до найважливіших напрямків військово-соціальної роботи у Збройних Силах і соціальної роботи взагалі. Він є надійною гарантією дотримання прав і законних інтересів особового складу, підвищення престижу військової служби, зміцнення правопорядку і військової дисципліни, підтримки високого рівня морально-психологічного стану військовослужбовців, і, у кінцевому підсумку, є важливим чинником успішного вирішення завдань, що стоять перед ЗСУ у Війні за Незалежність України. Наголошується, що ефективно використання рекомендацій є можливим при поєднанні таких чинників: позитивної мотивації військовослужбовців, спрямованої на процес реадaptaції; організації групової та індивідуальної роботи з урахуванням особливостей адаптаційного циклу на усіх етапах надання психологічної допомоги; організації соціально-психологічної підтримки та реабілітації на міжвідомчій основі, розробці та впровадженні механізмів координації взаємодії усіх зацікавлених сторін (міністерств, відомств, громадських організацій, волонтерів тощо); участі у програмах соціально-психологічної реадaptaції військовослужбовців спеціально підготовлених соціальних працівників і кваліфікованих психологів-консультантів.

Ключові слова: психологічна допомога, комбатант, соціальна робота, соціальна реадaptaція, соціально-психологічна підтримка.

Oksana KRAVCHENKO

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Dean of the Faculty of Social and Psychological Education, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2 Sadova str., Uman, Cherkassy region, Ukraine, 20300

ORCID: 0000-0002-9732-6546

Tetiana HRYHORENKO

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor at the Department of Social Work and Rehabilitation, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, 15 Heroiv Oborony str., Kyiv, 03041

ORCID: 0000-0002-4616-6853

Veniamin HRABOVYI

Postgraduate Student, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2 Sadova str., Uman, Cherkassy region, Ukraine, 20300

ORCID: 0009-0002-9555-3558

To cite this article: Kravchenko, O., Hryhorenko, T., Hrabovyi, V. (2025). Psykholohichna dopomoha uchasnykam boiovykh dii ta chlenam yikhnikh simei yak vazhlyva skladova sotsialnoi roboty u suchasnykh umovakh [Psychological assistance to combatants and their families as an important component of social work in modern conditions]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 5, 93–101, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2025.5.11>

PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO COMBATANTS AND THEIR FAMILIES AS AN IMPORTANT COMPONENT OF SOCIAL WORK IN MODERN CONDITIONS

The article analyses the main components of psychological assistance to combatants as a direction of social work in the context of their readaptation to civil society conditions. Social readaptation is understood as the process of harmonising a person with the surrounding world, during which contradictions between a certain type of personality (a former military serviceman and members of his family) and a certain type of social environment (new socio-economic conditions and the transition to a new type of professional activity) are resolved. In particular, it is noted that the social protection of military personnel who have participated in combat operations is one of the most important areas of military-social work in the Armed Forces and social work in general. It is a reliable guarantee of respect for the rights and legitimate interests of personnel, enhancing the prestige of military service, strengthening law and order and military discipline, maintaining a high level of morale and psychological well-being among military personnel, and, ultimately, is an important factor in the successful accomplishment of the tasks facing the Armed Forces of Ukraine in the War for Ukraine's Independence. It is emphasised that effective use of the recommendations is possible when the following factors are combined: positive motivation of military personnel aimed at the readaptation process; organisation of group and individual work taking into account the characteristics of the adaptation cycle at all stages of psychological assistance; organisation of social and psychological support and rehabilitation on an interdepartmental basis; the development and implementation of mechanisms for coordinating the interaction of all interested parties (ministries, departments, public organisations, volunteers, etc.); the participation of specially trained social workers and qualified psychological counsellors in programmes for the social and psychological readaptation of military personnel.

Key words: psychological assistance, combatant, social work, social readaptation, social and psychological support.

Актуальність теми. Соціальний захист військовослужбовців – учасників бойових дій належить до найважливіших напрямків військово-соціальної роботи у Збройних Силах і соціальної роботи взагалі. Він є надійною гарантією дотримання прав і законних інтересів особового складу, підвищення престижу військової служби, зміцнення правопорядку і військової дисципліни, підтримки високого рівня морально-психологічного стану військовослужбовців, і, у кінцевому підсумку, є важ-

ливим чинником успішного вирішення завдань, що стоять перед ЗСУ у Війні за Незалежність України.

Теоретичне підґрунтя. Проблема соціальної реадптації комбатантів не є новою і є предметом ґрунтовних наукових пошуків як українських, так і зарубіжних дослідників. Так, А. Дуля зосередилась на питаннях підготовки майбутніх соціальних працівників до здійснення соціальної роботи із військовослужбовцями та їхніми сім'ями (Дуля, 2020),

Т. Захаріна розглядає соціально-інституційні характеристики реінтеграції ветеранів гібридної війни (Захаріна, 2023), П. Козира приділив увагу розкриттю теоретико-прикладних аспектів постстресової психологічної дезадаптації в учасників бойових дій (Козира, 2019), до фокусу уваги В. Кондрюкової потрапили соціально-психологічна адаптація військовослужбовців силових структур, звільнених у запас (Кондрюкова, 2013), М. Лукашенко вивчався зарубіжний досвід організації психосоціальної роботи з учасниками бойових дій (Лукашенко, 2018), а дисертаційне дослідження О. Мельник присвячено віковим особливостям адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя (Мельник, 2019), а колективом авторів Харківського національного університету внутрішніх справ – питанням реінтеграції ветеранів, у т. ч. з інвалідністю до повноцінного життя (Реінтеграція ветеранів..., 2024), О. Столярик, Т. Семигіною та іншими дослідниками вивчалися питання психосоціальної підтримки ветеранів/-нок та членів їхніх сімей (Семигіна, Столярик, 2024). А.Шумейко досліджувала види реадaptaції і психореабілітації учасників бойових дій (Шумейко, 2017).

Основними напрямками наукових розвідок зарубіжних теоретиків та практиків стали роззброєння свідомості колишніх комбатантів на шляху до процесу реінтеграції (Baez S., Santamaría-García H., & Ibáñez A., 2019), вплив тренувань із розвитку стійкості на конструкти, пов'язані із моральною травмою серед ветеранів (Barth T.M., Lord C.G., Thakkar V.J. & Brock R.N., 2020), консультивання студентів, які є військовими ветеранами (Black T.G., Westwood M.J., & Sorsdahl M.N., 2007), теорія подолання перехідних періодів (Burkhart L., Hogan N., 2015), моделювання досвіду реінтеграції після розгортання (Curtie S.A., 2011), порівняльний аналіз соціальних послуг, що надаються жінкам-бійцям та ветеранам в Україні та за кордоном (Faidiuk O., & Liakh T., 2021), побудова історії та наратив у розмовах соціальних працівників про випадки: модель сенсотворення у соціальній роботі (Gregory M., 2023), соціальна інтеграція колишніх комбатантів, зокрема діалог в процесі соціальної інтеграції і побудови мирних соціальних відносин (Hazen J., 2005), програма реабілітації колишніх комбатантів на рівні громади (Khan I., 2021), досвід жінок-

ветеранів, які повернулися із війни (Maiocco G., Smith M., 2016), медійне представлення жінок-екс-комбатантів (McFeeters A., 2021), реінтеграція колишніх комбатантів (Reintegration of ex-combatants..., 2019), сімейні стосунки та соціальна реінтеграція колишніх комбатантів (Suarez C., & Baines E., 2022), оцінка психосоціальних умов для соціальної реінтеграції колишніх комбатантів та громад (Suurmond J., Poudel B.R., & Böhm M., 2020), вплив моральної травми на життя військових ветеранів (Williamson V., Greenberg N., & Murphy D., 2019) тощо.

Мета статті – аналіз основних складових психологічної допомоги комбатантам як напрямку соціальної роботи у контексті їхньої реадaptaції до умов громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Соціальну реадaptaцію прийнято розуміти як процес узгодження людини із навколишнім світом, під час якого вирішуються суперечності між певним типом особистості (колишнім військовослужбовцем і членами його сім'ї) і певним типом соціального середовища (новими соціально-економічними умовами і переходом до нового виду професійної діяльності). Військові психологи сходяться на думці, що процес соціально-психологічної адаптації демобілізованих військовослужбовців, або звільнених у запас або відставку, відбувається протягом тривалого періоду і виокремлюють такі етапи.

Підготовчий етап. Напередодні звільнення для військового характерними є стани невизначеності та розчарування. Він важко переживає цей період, часто відчуваючи страх та інші негативні емоції, що є чинником ризику; з ним відбуваються різні неприємності (хвороби, конфлікти, суїцидальні спроби тощо). Причому найсильнішим патогенним чинником є навіть не сам факт звільнення, а тривала загроза того, що воно відбудеться.

Етап психологічної напруги перед звільненням. Його особливість – інформаційна невизначеність. Емоційна напруга посилюється і тим, що від військовослужбовця на цьому етапі практично нічого не залежить.

Етап гострих психічних реакцій при вступі у «цивільне життя». Характеризується зміною системи відносин і взаємовідносин, ламкістю

життєвих стереотипів, сформованих перебуванням в армійському середовищі.

Етап гострих психічних реакцій виходу із «військового життя». У цей час можливі прояви різних деструктивних змін (у соціальному становищі людини, здоров'ї, психіці, сімейних взаєминах). При цьому спостерігається дефіцит активної поведінки і відбувається руйнування життєвих звичок, інтересів, цілей. Людина перестає протистояти неприємностям.

Етап адаптації характеризується достатньо складною і глибокою роботою із перегляду і набуття демобілізованими військовослужбовцями, чи звільненими у запас або відставку, «відсутніх» стереотипів на усіх рівнях (когнітивному, емоційному і поведінковому). У цей час і повинна відбуватися соціально-психологічна реадaptaція.

Механізми соціальної адаптації військовослужбовців, звільнених зі Збройних сил, не є унікальними. В принципі адаптаційний період можна розглядати як багатоступеневий процес формування компетентності, що складається із чотирьох фаз.

Фаза несвідомої компетентності відрізняється тим, що людина добре знає сферу функціонування, способи досягнення цілей у ній, можливі перешкоди та ресурси для їхнього подолання. Тут діє сформований досвід, який не потребує корекції для досягнення успіху; визначені необхідні стимули і відповідні реакції, а також існує чіткий алгоритм їхнього взаємозв'язку. Якщо відомі способи реагування застосовувати у змінній ситуації, то цілком імовірно, що реакції виявляться неадекватними і не приведуть до бажаних результатів. Це свідчить про порушення меж застосування старих знань і досвіду і проводить межу між несвідомою компетентністю і некомпетентністю.

Фаза несвідомої некомпетентності часто існує не як «перевірена практика невдачі», а як недостатньо обґрунтований прогноз: людина припускає, що може застосувати старі знання та навички у новій ситуації. Найчастіше ж вона просто не розпізнає нову ситуацію і застосовує до неї старі способи реагування.

Після того як невдала діяльність або спостереження за чужими діями у подібних ситуаціях фальсифікують старий досвід, людина вже розуміє, чого вона не знає, тобто входить у фазу свідомої некомпетентності. Тут відбуваються нако-

пичення та освоєння нової інформації, апробація нових методів реагування. Коли переробка нової інформації призводить до формування адекватних альтернатив, настає фаза свідомої компетентності, тобто рішення вже знайдено, але немає автоматизму виконання, бідний контекст доцільних форм поведінки і відсутнє тренування. Послідовне і рефлексивне застосування знайдених рішень знову приводить людину до фази несвідомої компетентності, але вже стосовно ширшого кола явищ.

Звільнення з армії і нові вимоги життя можуть «застати» колишнього військовослужбовця на різних фазах розвитку його внутрішнього світу. Це обумовлює тип його реагування на звільнення і, відповідно, тип адаптації. В емпіричних дослідженнях, проведених військовими психологами, виокремлено шість основних типів реагування на звільнення з армії.

Індиферентний – військовослужбовці у відповідь на повідомлення про звільнення практично не виявляють скільки-небудь серйозної тривоги і не змінюють власної поведінки. Їх можна умовно поділити на дві групи: до першої належать «фаталісти», основний принцип яких «Що має бути, того не минути», до другої – «стабільні флегматики» – спокійні, стійкі люди, яких просто ніщо не може вивести із себе.

Мобілізуючий або парадоксальний – військовослужбовці, які, отримавши інформацію про можливе звільнення, негайно підвищують власну активність, прагнуть будь-що-будь залишитися в армії. Вирішення проблеми продовження служби стає для них головним, а усе інше відходить на задній план. Їхня особливість – максимальна активність при виникненні реальних труднощів і в екстремальних умовах.

Депресивний – військовослужбовці під впливом негативної інформації знижують активність, стають більш нерішучими, довго розмірковують і мало діють, неадекватно реагують на усі наступні, на їхню думку, малозначні повідомлення.

Активно-панічний – військовослужбовці відразу починають бурхливу, не завжди продуману діяльність, яка часто є неадекватною ситуації і має хаотичний характер. Як правило, вона не приносить результатів і не сприяє виходу і психологічної кризи.

Активно-депресивний – військовослужбовці спочатку бурхливо реагують на повідомлення

про звільнення і починають діяти, але потім їхня активність швидко згасає і вони впадають в іншу крайність – бездіяльність і навіть апатію.

Приховано-панічний – на повідомлення про звільнення військовослужбовці реагують повною бездіяльністю, вони ніби «відключаються». Одні зовні ніяк не виявляють свого хвилювання і страху, інші дуже сильно переживають ситуацію, що склалася, і докладають зусиль, щоб приховати це, але безрезультатно.

Аналізуючи етапи соціально-психологічної реадaptaції військовослужбовців – учасників бойових дій, звільнених у запас або у відставку внаслідок поранень і каліцтв, і відповідні їм фази набуття колишніми військовослужбовцями поведінкової компетентності, когнітивної зрілості та емоційної стійкості, необхідно особливу увагу приділити діагностиці. Саме вона допомагає відповісти на такі питання: на якому етапі адаптаційного циклу перебуває звільнений з армії військовослужбовець? Яка з його психологічних труднощів є найважливішою? З чим психологу чи соціальному працівнику працювати у першу чергу? Які зміни відбулися у період роботи із соціально-психологічної реадaptaції?

Для діагностики може бути використано тест оцінки рівня тривожності Спілбергера, тест особистісної тривоги Тейлора, мінесотський багатовимірний особистісний тест (MMPI) як у повному варіанті, так і у варіанті Березіна та Мірошникова, метод дослідження рівня суб'єктивного контролю, тест смислоттєвих орієнтацій Д. Леонтьєва, методика малюнкової фрустрації Розенцвейга, методика дослідження поведінки у конфлікті Томаса, методика Q-сортування Стефансона і дослідження особистісного диференціалу.

В ідеалі первинна допомога повинна надаватися у військових шпиталях психологами, соціальними працівниками та волонтерами. Основною формою первинної допомоги є організація роботи груп соціально-психологічної підтримки, в яких військовослужбовці та члени їхніх сімей у спеціально створених провідних умовах, у штучному мікросоціумі (де зібрано осіб, що мають схожі проблеми), вирішують психологічні проблеми, пов'язані зі звільненням із військової служби [9]. Процес адаптації при цьому відбувається більш активно і менш болісно для усіх членів групи.

Участь професійних психологів-консультантів у межах первинної допомоги обмежується супервізією.

Кваліфікована допомога, що надається у створюваних на районному та міському рівнях службах психологічної допомоги населенню, центрах адаптації або соціально-психологічної підтримки військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, та членів їхніх сімей, полягає у: проведенні діагностичних заходів, спрямованих на виявлення осіб, схильних до деструктивних стратегій адаптації, та профілактичну роботу з ними; соціально-психологічна допомога при різних порушеннях процесу адаптації; розвивальній роботі із самопроекування, професійного самовизначення та особистісного зростання; консультуванні та груповій роботі із професійної переорієнтації, спрямованих на перенавчання, допомозі у працевлаштуванні; психологічному консультуванні військовослужбовців та членів їхніх сімей; розробці методик для військових лікарень та фахівців (психологів, соціальних працівників, волонтерів), супервізії параспеціалістів та методичному керівництві на усіх етапах надання психологічної допомоги.

До кваліфікованої допомоги належать також діагностика та направлення осіб з різко вираженими або запущеними порушеннями адаптації (депресією, суїцидальними нахилами, алкоголізмом, девіантною поведінкою тощо) до спеціалізованих психіатричних та реабілітаційних закладів. Для цього етапу характерні наступність і координація зусиль за усіма програмами соціально-психологічної реадaptaції та реабілітації. Причому проводиться і робота із групою, і індивідуальне та сімейне консультування.

Спеціалізована допомога призначена для тих військовослужбовців та членів їхніх сімей, у яких виявлено відхилення у психічній діяльності, і передбачає створення спеціальних умов, які можуть забезпечити стаціонарні або напівстаціонарні медичні установи, різного роду санаторії, реабілітаційні та лікувальні установи, що діють на базі існуючих у системі Міноборони України шпиталів, будинків відпочинку, санаторіїв тощо.

Як правило, соціально-психологічна підтримка та реабілітація організовується на міжвідомчій основі. При цьому механізми координації взаємодії усіх зацікавлених сторін

(міністерств, відомств, громадських організацій, волонтерів тощо) будуються залежно від системи адміністративного управління у конкретному регіоні країни.

Соціально-психологічна підтримка та реабілітація при наданні первинної, кваліфікованої та спеціалізованої допомоги є необхідним компонентом ефективної соціальної реадaptaції. Перший етап заходів із соціально-психологічної реадaptaції повинен бути організований і проходити якомога раніше до звільнення за місцем лікування військовослужбовця – учасника бойових дій та проживання членів його сім'ї. Основною метою цього етапу є підготовка військовослужбовців до майбутнього звільнення. Важливо забезпечити поінформованість і психологічно підготувати їх як до розуміння можливих труднощів (як зовнішніх, так і внутрішніх) у перехідний період, так і до поведінки на ринку праці. Робота проводиться переважно у групі і належить до категорії первинної допомоги. На цьому етапі слід приділити увагу розробці рекомендацій та методичних матеріалів щодо проведення групових інформаційних семінарів. У них має бути враховано необхідність формування у свідомості слухачів певної системи соціально прийнятних і реалістичних способів постановки та досягнення цілей у новому для них громадянському житті, а також надано об'єктивну і, по можливості, повну картину існуючих соціальних умов, в яких їм доведеться жити, здобувати освіту і працювати. Такий матеріал повинен містити як інформаційні блоки (можливості системи освіти та системи соціального захисту населення, пропозиції служби зайнятості та потреби ринку праці тощо), розраховані на когнітивне засвоєння, так і яскраві конкретні приклади успішної реадaptaції військовослужбовців, звільнених у запас або відставку, та членів їхніх сімей із розрахунком на емоційне засвоєння. Форми роботи слід варіювати: семінар лекційного типу повинен змінюватися семінаром-дискусією або семінаром-дослідженням. Бажано також за допомогою тестів або ігор перевірити, наскільки добре засвоюється матеріал. Поряд із цілком очевидним контролем це допомагає підвищити інтерес до того, що відбувається у групі, привнести у заняття дух змагання і наблизити процес реабілітації до процесу навчання. Після закінчення першого етапу повинен бути досяг-

нутий необхідний рівень лояльності до майбутніх змін у житті військовослужбовців та членів їхніх сімей. Вони повинні пройти фазу несвідомої некомпетентності і перейти до фази свідомої некомпетентності. Проводяться також діагностичні процедури, за результатами яких частина контингенту може бути направлена для реабілітації до спеціалізованих установ.

Другий етап соціально-психологічної адаптації характеризується тим, що основну роботу спрямовано на отримання навичок самопроєктування та професійну перепідготовку. Цей етап повинен збігатися за часом із професійною переорієнтацією та вирішенням соціальних питань військовослужбовців та членів їхніх сімей. В результаті має бути досягнуто готовність військовослужбовця до реадaptaції, що супроводжується переходом від фази свідомої некомпетентності до фази свідомої компетентності.

Третій етап спрямовано на соціально-психологічну підтримку процесу адаптації і може бути названо супровідним. Для нього характерним є поєднання групових та індивідуальних методів роботи. Групи виконують функцію психологічної підтримки та обміну досвідом. Індивідуальні консультації спрямовано на корекцію ситуативних труднощів. Після закінчення третього етапу має бути досягнуто рівня адаптації, при якому відбувся перехід від свідомої компетентності до несвідомої компетентності щодо нового соціального та професійного оточення.

Фахівці обирають форми та методи соціально-психологічної допомоги залежно від конкретних психологічних проблем, що виникають в процесі адаптації звільнених військовослужбовців до цивільного життя. Назвемо деякі із практико-орієнтованих підходів практичних методів надання психологічної допомоги: рольове моделювання, клієнт-центричний підхід, когнітивний підхід і нейролінгвістичне програмування, гештальт-орієнтований підхід. Закономірно постає питання про оптимальні результати процесу та критерії успішності соціальної адаптації. Існують різні підходи до визначення цих критеріїв.

Висновки. Підводячи підсумки викладу основ соціально-психологічної реадaptaції військовослужбовців – учасників бойових дій, звільнених у запас або у відставку внаслідок поранень і каліцтв, до умов громадянського суспільства, слід підкреслити, що ефективно

використання рекомендацій є можливим при поєднанні таких чинників: позитивної мотивації військовослужбовців, спрямованої на процес реадaptaції; організації групової та індивідуальної роботи з урахуванням особливостей адаптаційного циклу на усіх етапах надання психологічної допомоги; організації соціально-психологічної підтримки та реабілітації на

міжвідомчій основі, розробці та впровадженні механізмів координації взаємодії усіх зацікавлених сторін (міністерств, відомств, громадських організацій, волонтерів тощо); участі у програмах соціально-психологічної реадaptaції військовослужбовців спеціально підготовлених соціальних працівників і кваліфікованих психологів-консультантів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дуля А. В. Підготовка майбутніх соціальних працівників до здійснення соціальної роботи з військовослужбовцями та їх сім'ями. Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених ДДПУ імені Івана Франка. 2020. Т. 2, № 27. С. 193–198.
2. Захаріна, Т. Соціально-інституційні характеристики реінтеграції ветеранів гібридної війни. *Social Work and Education*. 2023. Т. 10, № 1. С. 17–26. DOI: 10.25128/2520-6230.23.1.2.
3. Козира П. В. Теоретико-прикладні аспекти посттравматичної психологічної дезадаптації в учасників бойових дій (на прикладі співробітників МВС України). Львів : ЛьвДУВС, 2019. 190 с.
4. Кондрюкова, В. В., Слюсар, І. М. Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців силових структур, звільнених у запас: навчально-методичний посібник. Київ : Гнозис, 2013. 116 с.
5. Лукашенко, М. Актуальні напрями психосоціальної роботи з учасниками бойових дій: зарубіжний досвід. *Юридична психологія*. 2018. Т. 23, № 2. С. 48–58.
6. Мельник О. В. Вікові особливості адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя: дис. ... канд. психол. наук. Київ : Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2019. 259 с.
7. Методологія впровадження програми менторства для екскомбатантів/-ок «рівний – рівному». URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/metodolohiya-vprovadzhennya-prohramy-mentorstva-dlya-ekskombatantiv-ok-rivnyu-rivnomu> (дата звернення: 10.11.2025).
8. Огляд міжнародних практик у сфері реінтеграції ветеранів: міркування щодо воєнного і повоєнного контексту України. Київ : ПРООН, 2024. 104 с. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/ohlyad-mizhnarodnykh-praktyk-u-sferi-reintehratsiyi-veteraniv-mirkuvannya-shchodo-voynnoho-ta-povoyennoho-kontekstu-ukrayiny> (дата звернення: 10.11.2025).
9. Реінтеграція ветеранів (в тому числі з інвалідністю): повернення військових до повноцінного життя: метод. рек. / Л. П. Чепіга, А. В. Максименко, Є. В. Карпенко, С. В. Харченко та ін.; Харків. нац. ун-т внутр. справ, Львів. держ. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2024. 199 с.
10. Семигіна, Т. Уроки війни, (не)вивчені вітчизняною соціальною роботою. Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень: матеріали III Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 23 вересня 2022 р.). Київ : МЦНД, 2022. С. 47–49.
11. Столярик О., Семигіна Т. Повернутися з війни: психосоціальна підтримка ветеранів/-нок та членів їхніх сімей. *Social Work and Education*. 2023. Т. 10, № 1. С. 63–77. DOI: 10.25128/2520-6230.23.1.6.
12. Технології психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (з досвіду роботи) / В. В. Байдик, Ю. С. Бондарук, Ю. П. Гопкало та ін.; за наук. ред. В. Г. Панка, І. І. Ткачук. Київ : Ніка-Центр, 2021. 118 с.
13. Шумейко А. П. Види реадaptaції і психореабілітації учасників бойових дій. Проблеми екстремальної і кризової психології. 2017. Вип. 21. С. 220–229.
14. Baez S., Santamaría-García H., Ibáñez A. Disarming ex-combatants' minds: toward situated reintegration process in post-conflict Colombia. *Frontiers in Psychology*. 2019. Vol. 10. P. 73.
15. Barth T. M., Lord C. G., Thakkar V. J., Brock R. N. Effects of Resilience Strength Training on Constructs Associated with Moral Injury among Veterans. *Journal of Veterans Studies*. 2020. Vol. 6, No. 2. P. 101–113. DOI: <https://doi.org/10.21061/jvs.v6i2.199>.
16. Black T. G., Westwood M. J., Sorsdahl M. N. From the front line to the front of the class: Counseling students who are military veterans. In: Lippincott, J., Lippincott, R. B. (Eds.). *Special populations in college student counseling*. – Alexandria, VA: American Counseling Association, 2007. P. 3–20.
17. Burkhart L., Hogan N. Being a female veteran: a grounded theory of coping with transitions. *Social Work in Mental Health*. 2015. Vol. 13, No. 2. P. 108–127. DOI: <https://doi.org/10.1080/15332985.2013.870102>.
18. Currie S. A. Bringing the troops back home: modeling the post deployment reintegration experience. *Occupational Health Psychology*. 2011. P. 38–47.

19. Faidiuk O., Liakh T. Comparative Analysis of Social Services Provided to Female Combatants and Veterans in Ukraine and Abroad. *Society. Integration. Education. Proceedings of the International Scientific Conference*. 2021. Vol. 3. P. 243–253. DOI: <https://doi.org/10.17770/sie2021vol3.6382>.
20. Gregory M. Story-building and narrative in social workers' case-talk: A model of social work sensemaking. *Child & Family Social Work*. 2023. DOI: <https://doi.org/10.1111/cfs.13014>.
21. Hazen J. Social Integration of Ex-Combatants after Civil War. *Dialogue in the Social Integration Process: Building Peaceful Social Relations*. 2005. P. 1–11. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/sib/egm/paper/Jennifer%20Hazen.pdf>.
22. Khan I. Community-based Rehabilitation Program for Ex-Combatants: Policy Options for Khyber Pakhtunkhwa. In: Khilji, M. S. et al. (Eds.). *Policy Perspectives on Countering Violent Extremism in Pakistan*. – Islamabad: Sustainable Development Policy Institute, 2021. P. 109–117. URL: <https://sdpi.org/assets/lib/uploads/Pakistan-Resilient-Development-Network-oct-2021-1.pdf>.
23. Maiocco, G., & Smith, M. The experience of women veterans coming back from war. *Archives of Psychiatric Nursing*. 2016. Vol. 30, No. 3. P. 393–399. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.apnu.2016.01.008>.
24. McFeeters, A. Media Representations of Women Ex-combatants in Sri Lanka. In: *Ex-Combatants' Voices*. Cham: Palgrave Macmillan, 2021. P. 287–313.
25. Reintegration of Ex-Combatants: Lessons from the U.S. Experience in Afghanistan. *Special Inspector General for Afghanistan Reconstruction*. 2019. 154 p. URL: <https://www.sigar.mil/interactive-reports/reintegration/index.html>.
26. Suarez C., Baines E. 'Together at the heart': Familial relations and the social reintegration of ex-combatants. *International Peacekeeping*. 2022. Vol. 29, No. 1. P. 1–23.
27. Suurmond J., Poudel B. R., Böhm M. Assessing psychosocial conditions for social reintegration of former Maoist combatants and communities in Nepal. *Conflict, Security & Development*. 2020. Vol. 20, No. 6. P. 763–787.
28. Williamson V., Greenberg N., Murphy D. Impact of moral injury on the lives of UK military veterans: A pilot study. *Journal of the Royal Army Medical Corps*. 2019. P. 1–5. DOI: <https://doi.org/10.1136/jramc-2019-001243>.

REFERENCES:

1. Dulja, A. V. (2020). Pidgotovka majbutnih social'nyh pracivnykiv do zdijsnennja social'noi' roboty z vijs'kovosluzhbovcjamy ta i'h sim'jamy [Training future social workers to provide social work for military personnel and their families]. *Aktual'ni pytannja gumanitarnyh nauk: mizhvuzivs'kyj zbirnyk naukovyh prac' molodyh vchenyh Drogobyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Ivana Franka*, 2(27), 193–198. [in Ukrainian]
2. Zaharina, T. (2023). Social'no-instytucijni harakterystyky reintegracii' veteraniv gibrydnoi' vijny [Socio-institutional characteristics of reintegration of hybrid war veterans]. *Social Work and Education*, 10(1), 17–26. DOI: 10.25128/2520-6230.23.1.2 [in Ukrainian]
3. Kozyra, P. V. (2019). Teoretyko-prykladni aspekty poststresovoi' psihologichnoi' dezadaptacii' v uchasnykiv bojovyh dij (na prykladi spivrobotnykiv MVS Ukraïny) [Theoretical and applied aspects of post-stress psychological maladaptation in combatants (example of Ukrainian Ministry of Internal Affairs personnel)]. *L'viv: L'vDUVS*. 190 s. [in Ukrainian]
4. Kondrjukova, V. V., & Sljusar, I. M. (2013). Social'no-psihologichna adaptacija vijs'kovosluzhbovciv sylovyh struktur, zvil'nenykh u zapas: navchal'no-metodychnyj posibnyk [Socio-psychological adaptation of military personnel released to reserve: training-methodical manual]. *K.: Gnozis*. 116 s. [in Ukrainian]
5. Lukashenko, M. (2018). Aktual'ni naprjamy psyhosocial'noi' roboty z uchasnykamy bojovyh dij: zarubizhnyj dosvid [Current directions of psychosocial work with combatants: foreign experience]. *Jurydychna psihologija*, 23(2), 48–58. [in Ukrainian]
6. Mel'nyk, O. V. (2019). Vikovi osoblyvosti adaptacii' uchasnykiv bojovyh dij do umov myrnogo zhyttja: dys. kand. psyhol. nauk [Age peculiarities of adaptation of combatants to peaceful life conditions: PhD thesis]. *Instytut psykologii imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraïny, Kyiv*. 259 s. [in Ukrainian]
7. Metodologija vprovadzhenja programy mentorstva dlja ekskombatantiv/-ok «rivnyj – rivnomu» [Methodology for implementing peer mentoring programs for ex-combatants]. Retrieved from <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/metodolohiya-vprovadzheniya-prohramy-mentorstva-dlya-ekskombatantiv-ok-rivnyy-rivnomu> [in Ukrainian]
8. Ogljad mizhnarodnyh praktyk u sferi reintegracii' veteraniv: mirkuvannja shhodo voynennogo i povoyennogo kontekstu Ukraïny [Overview of international practices in veterans' reintegration: reflections on the war and post-war context in Ukraine]. 104 s. Retrieved from <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/ohlyad-mizhnarodnykh-praktyk-u-sferi-reintehratsiyi-veteraniv-mirkuvannya-shhodo-voyennoho-ta-povoyennoho-kontekstu-ukrayiny> [in Ukrainian]
9. Chepiga, L. P., Maksimenko, A. V., Karpenko, E. V., Kharchenko, S. V., et al. (2024). Reintegration of veterans (including those with disabilities): returning military personnel to a full life: method. rec. [in Ukrainian]. *Kharkiv: Kharkiv National University of Internal Affairs*. 199 p. [in Ukrainian]

10. Semygina, T. (2022). Uroky vijny, (ne) vyvcheni vitchyznjanoju social'noju robotuju [Lessons of war, (un)learned by domestic social work]. In *Tradycijni ta innovacijni pidhody do naukovykh doslidzhen': materialy III Mizhnarodnoi naukovoï konferencii* (pp. 47–49). Kyiv: MCND. [in Ukrainian]
11. Stoljaryk, O., & Semygina, T. (2023). Povernutysja z vijny: psyhosocial'na pidtrymka veteraniv/-nok ta chleniv i'hnih simej [Returning from war: psychosocial support of veterans and their families]. *Social Work and Education*, 10(1), 63–77. DOI: 10.25128/2520-6230.23.1.6 [in Ukrainian]
12. Bajdyk, V. V., Bondaruk, Ju. S., Gopkalo, Ju. P., Gnida, T. B., Kornijenko, I. O., Lunchenko, N. V., Lucenko, Ju. A., Moroz, R. A., & Tkachuk, I. I. (2021). Tehnologii' psyhosocial'noi' dopomogy ditjam i sim'jam, shho opynylys' u skladnykh zhyttjevykh obstavynah vnaslidok vijs'kovykh dij (z dosvidu roboty) [Technologies of psychosocial assistance to children and families affected by military actions]. Kyiv: Nika-Centr. 118 s. [in Ukrainian]
13. Shumejko, A. P. (2017). Vydy readaptacii' i psyhoreabilitacii' uchasnykiv bojovykh dij [Types of readaptation and psychorehabilitation of combatants]. *Problemy ekstremal'noi' i kryzovoi' psykologii*, 21, 220–229. [in Ukrainian]
14. Baez, S., Santamaría-García, H., & Ibáñez, A. (2019). Disarming ex-combatants' minds: toward situated reintegration process in post-conflict Colombia. *Frontiers in Psychology*, 10, 73.
15. Barth, T. M., Lord, C. G., Thakkar, V. J., & Brock, R. N. (2020). Effects of Resilience Strength Training on Constructs Associated with Moral Injury among Veterans. *Journal of Veterans Studies*, 6(2), 101–113. DOI: <https://doi.org/10.21061/jvs.v6i2.199>
16. Black, T. G., Westwood, M. J., & Sorsdahl, M. N. (2007). From the front line to the front of the class: Counseling students who are military veterans. In J. Lippincott & R. B. Lippincott (Eds.), *Special populations in college student counseling* (pp. 3–20). Alexandria, VA: American Counseling Association.
17. Burkhart, L., & Hogan, N. (2015). Being a female veteran: a grounded theory of coping with transitions. *Social Work in Mental Health*, 13(2), 108–127. DOI: <https://doi.org/10.1080/15332985.2013.870102>
18. Currie, S. A. (2011). Bringing the troops back home: modeling the post deployment reintegration experience. *Occupational Health Psychology*, 38–47.
19. Faidiuk, O., & Liakh, T. (2021). Comparative Analysis of Social Services Provided to Female Combatants and Veterans in Ukraine and Abroad. *Society. Integration. Education. Proceedings of the International Scientific Conference*, 3, 243–253. DOI: <https://doi.org/10.17770/sie2021vol3.6382>
20. Gregory, M. (2023). Story-building and narrative in social workers' case-talk: A model of social work sensemaking. *Child & Family Social Work*. DOI: <https://doi.org/10.1111/cfs.13014>
21. Hazen, J. (2005). Social Integration of Ex-Combatants after Civil War. *Dialogue in the Social Integration Process: Building Peaceful Social Relations*, 1–11. Retrieved from: <https://www.un.org/esa/socdev/sib/egm/paper/Jennifer%20Hazen.pdf>
22. Khan, I. (2021). Community-based Rehabilitation Program for Ex-Combatants: Policy Options for Khyber Pakhtunkhwa. In M. S. Khilji et al. (Eds.), *Policy Perspectives on Countering Violent Extremism in Pakistan* (pp. 109–117). Islamabad: Sustainable Development Policy Institute. Retrieved from: <https://sdpi.org/assets/lib/uploads/Pakistan-Resilient-Development-Network-oct-2021-1.pdf>
23. Maiocco, G., & Smith, M. (2016). The experience of women veterans coming back from war. *Archives of Psychiatric Nursing*, 30(3), 393–399. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.apnu.2016.01.008>
24. McFeeters, A. (2021). Media Representations of Women Ex-combatants in Sri Lanka. In *Ex-Combatants' Voices* (pp. 287–313). Cham: Palgrave Macmillan.
25. Special Inspector General for Afghanistan Reconstruction. (2019). Reintegration of ex-combatants: lessons from the U.S. experience in Afghanistan. 154 p. Retrieved from: <https://www.sigar.mil/interactive-reports/reintegration/index.html>
26. Suarez, C., & Baines, E. (2022). 'Together at the heart': Familial relations and the social reintegration of ex-combatants. *International Peacekeeping*, 29(1), 1–23.
27. Suurmond, J., Poudel, B. R., & Böhm, M. (2020). Assessing psychosocial conditions for social reintegration of former Maoist combatants and communities in Nepal. *Conflict, Security & Development*, 20(6), 763–787.
28. Williamson, V., Greenberg, N., & Murphy, D. (2019). Impact of moral injury on the lives of UK military veterans: A pilot study. *Journal of the Royal Army Medical Corps*, 1–5. DOI: <https://doi.org/10.1136/jramc-2019-001243>

Дата надходження статті: 11.11.2025

Дата прийняття статті: 21.11.2025

Опубліковано: 12.12.2025